

TOVUSH VA FONEMA**Otamurodova Charos Odilboy qizi**

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti

yo'nalishi 1-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada fonetika va fonologiya fanlari doirasida "tovush" va "fonema" tushunchalarining nazariy asoslari, ularning farqlari va o'zaro munosabati atroflicha yoritilgan. Tovush – bu nutq jarayonida hosil bo'ladigan fizik hodisa bo'lib, u fonetika fanining asosiy obyekti. Fonema esa til tizimida so'z ma'nosini farqlovchi eng kichik birlik bo'lib, fonologiya fanining markaziy tushunchasidir. Maqolada ushbu birliklarning o'zaro bog'liqligi, O'zbek tilidagi tovushlar va fonemalar tizimi, fonologik jarayonlar, allofonlar, minimal juftliklar asosida fonemalarni aniqlash kabi muhim masalalar keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tovush, fonema, fonetika, fonologiya, artikulyatsiya, akustik, auditor, allofon, minimal juftlik, fonotaksis, fonologik tizim, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya, metateza, O'zbek tili.

ANNOTATION: This article comprehensively covers the theoretical foundations of the concepts of "sound" and "phoneme" within the disciplines of phonetics and phonology, their differences and interrelationships. Sound is a physical phenomenon that occurs during speech, and it is the main object of phonetics. Phoneme is the smallest unit that distinguishes the meaning of a word in the language system, and is the central concept of phonology. The article extensively covers important issues such as the interrelationship of these units, the system of sounds and phonemes in the Uzbek language, phonological processes, allophones, and the identification of phonemes based on minimal pairs

Keywords: Sound, phoneme, phonetics, phonology, articulation, acoustics, auditor, allophone, minimal pair, phonotaxis, phonological system, assimilation, dissimilation, elision, metathesis, Uzbek language.

.АННОТАЦИЯ: В данной статье подробно рассматриваются теоретические основы понятий «звук» и «фонема» в рамках дисциплин фонетики и фонологии, их различия и взаимосвязи. Звук — это физическое явление, возникающее во время речи, и является основным объектом фонетики. Фонема — это наименьшая единица, выделяющая значение слова в системе языка, и является центральным понятием фонологии. В статье подробно рассматриваются такие важные вопросы, как взаимосвязь этих единиц, система звуков и фонем в узбекском языке, фонологические процессы, аллофоны и идентификация фонем на основе минимальных пар.

Ключевые слова: Звук, фонема, фонетика, фонология, артикуляция, акустика, аудитор, аллофон, минимальная пара, фонотаксис, фонологическая система, ассимиляция, диссимиляция, элизия, метатеza, узбекский язык.

Fonetika va fonologiyaning umumiy ko'rinishi. Fonetika va fonologiya – tilshunoslik fanining eng muhim va asosiy bo'limlaridan hisoblanadi. Fonetika til tovushlarini o'rganadi – ya'ni ular

qanday hosil qilinadi (artikulyatsiya), qanday eshitiladi (auditor), qanday fizik xossalarga ega (akustik) va qanday transkripsiyalanadi. Fonetikaning uch asosiy sohasi mavjud:

1. Artikulyatsion fonetika – tovushlar qanday paydo bo‘lishini o‘rganadi.
2. Akustik fonetika – tovushlarning fizik, fizik-akustik xossalarini o‘rganadi.
3. Auditor fonetika – inson qulog‘i orqali tovushlarning qanday qabul qilinishini tahlil qiladi.

Fonologiya esa nutq tovushlari ichida faqat ma‘noni farqlash xususiyatiga ega bo‘lganlarini – fonemalarni – o‘rganadi. Fonologiya fonetik birliklarning ma‘no farqlash vazifasiga urg‘u beradi.

Tovush – bu inson tomonidan real talaffuz qilinadigan fizik birlikdir. Masalan, biz “ota” so‘zini aytganda, [o], [t], [a] kabi tovushlar chiqadi. Bu tovushlar og‘iz bo‘shlig‘i orqali chiqariladi va ularni eshitish, o‘lchash mumkin. Tovushlar yozuvda kvadrat qavs ichida belgilanadi: [k], [a], [ʃ] va h.k.

Fonema – bu ma‘noni farqlash xususiyatiga ega bo‘lgan til birliklaridir. Masalan: /k/, /t/, /a/. Fonemalar yozuvda ikki qiyshiq chiziq ichida ifodalanadi. Har bir fonema bir yoki bir nechta allofonlarga ega bo‘lishi mumkin. Fonemalar inson tilidagi so‘zlarni boshqa so‘zlardan farqlash imkonini beradi. Masalan, “kul” va “gul” so‘zlari o‘rtasidagi farq – /k/ va /g/ fonemalari bilan belgilanadi. Bu fonemalar so‘zning ma‘nosini butunlay o‘zgartirib yuboradi.

Allofon – bu bir fonemaning talaffuzdagi real shakllaridir. Ular fonetik kontekstga bog‘liq ravishda hosil bo‘ladi. Masalan, ingliz tilida /l/ fonemasi ikki xil talaffuzga ega bo‘lishi mumkin: [l] (yorug‘) va [ɫ] (qorong‘i). Bular bir fonemaning allofonlari bo‘lsa-da, so‘z ma‘nosini o‘zgartirmaydi. O‘zbek tilida ham ba‘zi fonemalar kontekstdan kelib chiqib turlicha aytiladi, lekin bu talaffuz o‘zgarishlari so‘z ma‘nosiga ta‘sir qilmaydi.

Minimal juftlik – bu ikki so‘zdan iborat juftlik bo‘lib, ular faqat bitta tovush/fonemasi bilan farqlanadi va shu fonema orqali ikki so‘zning ma‘nosi ham farq qiladi. Masalan:

“bor” / “zor” → /b/ va /z/

“ol” / “el” → /o/ va /e/

“kitob” / “hitob” → /k/ va /h/

Minimal juftliklar fonemani aniqlashda eng muhim fonologik usullardan biridir.

O‘zbek tilidagi tovushlar tizimi

O‘zbek tilida 6 ta unli fonema va 23 ta asosiy undosh fonema mavjud:

Unlilar: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /ö/

Undoshlar: /b/, /d/, /j/, /k/, /l/, /m/, /n/, /p/, /q/, /r/, /s/, /t/, /v/, /x/, /z/, /g/, /h/, /ng/ va boshqalar

O‘zbek tilida fonotaktik qoidalar ya‘ni tovushlar qanday tartibda kelishi mumkinligi qat‘iy belgilangan.

Fonologik jarayonlar. O‘zbek tilida bir qancha fonologik jarayonlar mavjud:

Assimilyatsiya – tovushlar bir-biriga o‘xshab qoladi: “yuzma-yuz” [yuzmajuz]’

Dissimilyatsiya – bir xil tovushlar farqlanadi: “lablar” → “lablar” (ikki l tovushi orasida yengil oʻzgarishlar boʻlishi mumkin).

Eliziya – tovush tushib qoladi: “hamma odamlar” → “hammodamlar”.

Metateza – tovushlar oʻrin almashadi: eski “turkdili” → “turk tili”.

Fonetik va fonologik tafovut. Fonetika tovushlarning fizik xususiyatlarini oʻrganadi.

Fonologiya esa tovushlarning maʼnoni farqlash funksiyasiga eʼtibor beradi. Masalan, /t/ fonemasi fonologik birlikdir, uning [t], [tʰ], [d] kabi allofonlari fonetik shakllaridir.

Tovush va fonema tushunchalari tilshunoslikda markaziy oʻrin tutadi. Fonetika va fonologiya bir-birini toʻldiruvchi fanlar boʻlib, tovushlarning tabiati, tuzilmasi, funksiyasi va maʼnodagi roli chuqur tahlil qilinadi. Tovush – real, fizik birlik, fonema – abstrakt, maʼnoni farqlovchi birlik. Bu ikki tushunchani chuqur anglash til tizimini toʻgʻri tushunish va oʻrganishda muhim rol oʻynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Arxiv.uz. Fonetika va fonologiya haqida umumiy maʼlumot.
2. Docx.uz. Oʻzbek tilshunosligida fonema va tovush munosabati.
3. Joʻraev M. Oʻzbek tili fonetikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
4. Nabiyev A. Oʻzbek tili fonetikasi. – Jizzax: JDPU nashriyoti, 2023.
5. Namangan Davlat Universiteti. Ona tili darsligi. – Namangan, 2024.
6. Sultonova R.A. Oʻzbek tilining fonetikasi. – Toshkent, 2019.